

Л.М. Ромас (м. Дніпропетровськ)
СТЕП ТА РОСЛИННА СИМВОЛІКА В «КОЗАЦЬКОМУ ЕПОСІ»
ЮРІЯ МУШКЕТИКА

Розглядається образ степу та роль рослинної символіки в «козацькому епосі» Юрія Мушкетика (на матеріалі історичних романів «Яса», «Гетьманський скарб», «Погоня» та повісті «Семен Палій»).

Ключові слова: степ, рослинна символіка, антиномічні начала, національний характер, історична проза.

Рассматривается образ степи и роль растительной символики в «казацком эпосе» Юрия Мушкетика (на материале исторических романов «Яса», «Гетьманський скарб», «Погоня» и повести «Семен Палій»).

Ключевые слова: степь, растительная символика, антиномичные начала, национальный характер, историческая проза.

We consider the image of the steppe and the role of vegetation symbolics in "the Cossack epic" of Yuri Mushketik (based on historical novels "Yasa", "Hetma's Treasure", "Pursuit" and the story "Semen Paliy").

Key words: steppe, vegetation symbolics, antinomic beginning, national character, historical prose.

Поєднання антиномічних начал, що відповідають опозиції «смерть і життя», характерне для художнього зображення степу, безпосередньо пов'язаного з буттям Запорозької Січі. Серед найважливіших чинників національного простору степове привілля найбільше відповідає сутності козацької вольниці – під відкритим небом, серед безмежжя землі і повівів вітру виколихується золота яса, незнищенна і чиста, і водночас степ постає як образ землі, напоєної козакою кров'ю, позначеної похмурими курганами як знаками смерті. Найважливіші роздуми Івана Сірка в «Ясі» пов'язуються саме зі степом: «Оця їхня білість (типчаків), жива од вітру й водночас мертва, надавала степові якоїсь саванної урочистості. Од неї віяло пустелею, самотністю, що хапала за серце. За старе серце! А молоде, ще не встрілене смутком, скрушною думкою, летіло понад степом, з нього рвалися звитяга, яса, воно прагло волі та слави, кохання, яким його нагородять за славу; під кунтушем грали тугі м'язи, і подих у козака був глибокий та чистий, наче повів степового вітру» [5, с. 22]. Порівняння старого і молодого сердець у цьому контексті підкреслює два полюси, з позицій яких оцінюється сенс людського життя. Цілком логічно завершують і підсумовують подану на початку твору картину фінальні сцени роману, де Сірко зустрічається з

Сироваткою, у трагічному мовчанні поділяючи переживання страшної для них обох втрати Лавріна: «Сіркові стислося серце. Всіма його глибинами осягнув, як самотньо Сироватці і як йому порожньо в світі. Колись він цього не розумів. Був молодий і дикий, як степовий вітер. І нічого йому не було потрібно, тільки степ, та кінь, та зорі над головою» [5, с. 805]. Таким бачиться Сіркові ідеал життя для молодого козака, через сприйняття якого проходить низка героїв Мушкетика – Залізник («Гайдамаки»), Лаврін, Матвій («На брата брат»), Білокобилка («Погоня») – з обов'язковим доланням і приходом до усвідомлення кривого зв'язку з долею рідної землі, з осягненням вищих сакральних цінностей, пов'язаних зі словом-ідеєю, словом-пафосом, яким стає слово Україна. Але за плечима козацького кошового мудрість прожитого, яка відкриває зовсім інше бачення світу: «Лише після смерті синів збагнув, що людина – то не тільки степ, і кінь, і зорі. Людина – вона тоді, коли думає про інших людей, коли молиться за них і коли їй болять їхні рани» [5, с. 805].

Дуальна наповненість художнього образу степу в романі виражена за допомогою рослинної символіки, антитечність якої підкреслена в зіставленні природного життя таволги та дуба: «Тремтить на вітрі червона таволга, вітер гне її в свій бік, скеля перехиляє в свій, а вона випручується, рветься вгору. Таволга вчепилася корінням у дике каміння, й ніяка сила не може її вирвати звідси» [5, с. 810]. Трава відповідає незнищимості народного цілого, яке відроджується і зносить найстрашніші випробування, якими б смертельно загрозливими вони не були. Дуб постає в художньому цілому мушкетиківського тексту як образ, суголосний козацькій звитязі: «Сірко подумав, що колись, за молодості, його увагу привертали дуби-велети, тепер же його зір частіше зупиняється на дубах-окоренках. Он стоїть лисий дуб, кора з нього спала. А отой он розчахнувся на чотири частини й конає на землі» [5, с. 705]. У поєднанні елементів бінарної опозиції вже в романі «Погоня», де філософська настанова на осмислення сутності людського життя загалом і значимості національного самоусвідомлення постають наскрізним лейтмотивом пошуків–втеч–погонь головного героя Семена Білокобилки, виявиться вміння письменника змальовувати дві іпостасі виявлення людиною себе у світі через рослинні образи, що виводяться Юрієм Мушкетиком як момент зняття романтично загостреного протистояння двох начал національного характеру: «До самої землі клониться під вітром кущик таволги. Клониться й виправляється, й знову клониться. Люблять про неї, таволгу, співати лірники та кобзарі, ганьблять її й виставляють супроти неї дуба, котрий гордо стоїть під буревіями, в тому й бачать дві крайності. А як на мене, і дуб, і таволга стоять проти бурі кожне в свій спосіб, не зрадивши себе і своєї землі, і всі ми за обставин буваємо то дубами, то таволгою» [4, с. 181].

Вдається до рослинної символіки Юрій Мушкетик і у відтворенні національної трагедії, переосмислюючи і трансформуючи образ родинного дерева, який витоканами своїми сягає міфологічного світового дуба. У такому аспекті висвітлює письменник у романі «Гетьманський скарб» причини

втрати зв'язку поколінь і відсутності розлогих сімейних історій в українській державі. «Родоводу ж він [Полуботок] не вів, та й, либонь, не просто було видивитися його в глибинах років; по тих буревіях, які крутило на Україні, присипано не лише окремі роди, а й полки, цілі краї. Коріння славетних українських родів рубали вороги, рубали жорстоко й безжально, віття і листя спалювали» [2, с. 54].

Степ як природна стихія вміщує в собі і можливість первозданної неторканності, в якій набирається снаги козацтво, і безмежний простір для хліборобської праці, тому що криваві засіви козацькими головами обов'язково повинні змінитися на буяння щедрих ланів, бо доля в національному самоусвідомленні українця нерозривно поєднується з образом жита як незнищеного життя. Головний герой «Гетьманського скарбу» Іван Сулима, тужачи на чужині за Україною, бачить рідну землю саме як позачасовий степовий простір гармонії, коли «... вітер гойдає жито, й зелені хвилі таємниче котяться до обрію, й у тих хвилях загубилася й моя доля, й якась моя одвічна таємниця, яка проростає з року в рік, і падає, підігнута лезом, і проростає знову» [2, с. 372].

Відзначимо ще одну специфічну наповненість національного степового простору, яку майстерно знаходить письменник. Степ набуває рис жіночості не тільки як одвічна стихія плодючості і переповненості життям, але й як жива істота. Подібна одухотвореність дозволяє авторові в романі «Гетьманський скарб» наповнити цей образ максимумами трагізму, коли до жіночого начала Юрій Мушкетик додає ще й мотив дитячої довірливості та вразливості. «Той степ – потаємна любов гетьмана Скоропадського, та й Полуботка теж, там найкращі коні, там ріки повноводі й бистрі, там випробовували відлиті в Глухові гармати. Степ жив своїм особливим, вільним життям. Він не знав, що кінчається і його воля, козаки мало цікавилися, що діється по білому світі. Він був, як дитина, яку вже запродано, але вона не відає про те. І я в тій волі порозкошував кілька днів» [2, с. 409].

Повість «Семен Палій» – художній твір, де визначились основні смислотворчі чинники «козацького епосу» Ю. Мушкетика. Як справедливо зазначив Анатолій Шпиталь, «... за всіма жанровими ознаками це справжній роман, населений десятками персонажів, кожен з яких має своє обличчя (як портрет, так і психологічну характеристику), він є реалістичною художньою картиною подій того часу» [7, с. 48]. Зорієнтованість на широкомасштабність зображення вже в першій повісті відкрила притаманне письменникові тяжіння до створення не тільки соціального, політичного контексту формування характерів своїх героїв, але й до певної етнопсихологічної настроєвості оповіді. Повість «Семен Палій» давала змогу простежити художньо-світоглядні витoki художньої манери Юрія Мушкетика, які сформували його своєрідний письменницький стиль. Подібна творча настанова органічно відповідала зацікавленості яскравими особистостями української історії трагічних часів великої Руїни, адже, як слушно відзначає Лада Федоровська, письменника «... від перших кроків на шляху творчості хвилював і захоплював такий тип характеру, в якому б органічно вчувався

елемент державності. Саме ця риса щонайперше визначила людську сутність вже Семена Палія. Прозаїк зумів художньо наголосити на тому, що державність, притаманна способу мислення героя, виявляє себе не лише в масштабах його розумової снаги, у здатності збагнути історичні шляхи свого народу, а й у неухильному вмінні співвідносити дії свої із моральним законом» [6, с. 137].

Основною сюжетною лінією в повісті «Семен Палій» є протистояння двох непересічних індивідуальностей – Палія і Мазепи. Не зупиняючись зараз на тому, що пояснювана офіційною ідеологією того часу «...упередженість автора при теперішньому прочитанні іноді аж вражає (повне очорнення Мазепи, один з найосвіченіших мужів Європи того часу Пилип Орлик показаний як безпробудний п'яниця)» [7 с. 48], відзначимо художню структуру організації страшного і трагічно означеного конфлікту двох особистостей, які стояли на чолі українського суспільства. Найважливішим фактором цього невидимого протистояння є те, що кожен з героїв увесь час відчуває у своєму житті присутність іншого: «... ніколи не виказували один одному неприязні, та й сходилися не часто, проте кожен з них завжди і всюди почував, що десь живе другий. Не раз очима того, другого, поцінювали свої думки і вчинки» [1, с. 245]. Глибинний зв'язок, основа якого в художньому цілому повісті розгортається як загальна відповідальність за долю національної спільноти, розводить героїв наприкінці твору до становища відкритих ворогів.

У 60-ті роки ХХ ст., коли Ю.Мушкетик писав «Семена Палія», він змушений був дотримуватись офіційно визначеного погляду на постать Мазепи, хоча, безперечно, був знайомий з творами як українських письменників (Б.Лепкий, В.Сосюра), так і зарубіжних (Байрон), у яких гетьман поставав як національний герой України, і аж ніяк не зрадник. Поступове розведення Юрій Мушкетик здійснює через ряд символічно значущих художніх прийомів. По-перше, для творчої манери митця характерне незвичайне введення персонажів у художню оповідь. Мазепа з'являється в момент здійснення своєї заповітної мрії, коли його проголошують гетьманом Лівобережної України. Спека, нерухоме повітря, вигорілий пагорб, гудіння натовпу, як у недобру годину, різко контрастують із блиском розкоші в одязі гетьмана і блиском омріяної булави. Довершенням художніх паралелей, у психологічних характеристиках новопроголошеного гетьмана є введення образу степового хижака – яструба, що самотньо кружляє в небі. «Яструбине чигання на здобич» як головна якість Мазепиною вдачі знайде в повісті подальше логічне завершення у епізоді вбивства чорногуза. Семен Палій з'являється в повісті в епізоді грози, в якій блискавка розтинає небо як гостра козацька шабля. Герой зображений лише на початку майбутніх звитяг. Цілковито протилежними в авторському вирішенні постають і безпосередні реакції персонажів на ситуації, що глибоко зачіпають душевні струни героїв: Мазепа криється зі своїми думками і тамус посмішку; Палій замріяно посміхається спогадам, прояснюється посмішкою.

Значимим у характеристиці героїв є поступове висвітлення внутрішнього сприйняття ними козацтва як такого. Для Мазепи сутнісною є гра в козака (майже маскарадна сцена появи перед Петром; словесні хитросплетіння перед молодого і недосвідченою Мотрею Кочубей). Палій подається автором як справжній «козацький батько». Цікаво, що реальні історичні події поставили Семена Палія окремішньо і від офіційно визнаного гетьманства Лівобережжя, і від Запорозької Січі, тому заселення спустошених земель Правобережної України автор художньо осмислює як створення «маленької Палієвої держави», у якій «... хліб круто пахнув порохом», але й «... порох теж пахнув хлібом» [3, с. 252]. У цьому ж ряду козацької символіки слід розглядати іще одну знакову деталь – ставлення героїв до степу, у якому розкривається цілковита протилежність головних персонажів повісті. Якщо «Палій любив степ давньою любов'ю. Ця безмежність, ця порожнеча хапали за серце, й кликали кудись, і обвівали смутком» [3, с. 316], то «Мазепа не любив степу. Почувався в ньому незатишно й завжди з радістю вертався до домівки» [3, с. 340].

Письменник чітко вказує внутрішні ціннісні орієнтири, що визначають спрямування думок і рушійні сили вчинків персонажів. Подаються вони декількома притаманними художній манері Юрія Мушкетика прийомами: пряма стисла характеристика іншими персонажами, внутрішнє мовлення та одиничний і від того художньо виокремлений і наповнений особливою змістовністю різновид видіння. Саме через видіння подається в повісті ідеал козака-звитяжця для Семена Палія. Славетний кошовий Іван Сірко приходить до Семена саме у скрутну хвилину, і у цьому видінні стисло та метафорично розкривається той головний моральний закон честі й національної гідності, який і вивищує Палія до рівня народного героя, а Мазепу в контексті твору приводить до зради. «Не тільки військової науки учився в нього [Сірка – Л.Р.] Палій, насамперед учився в славетного кошового, як любити свій край, як поважати товариство, козацькі закони і звичаї. Він перейняв його біль, його муку, його мрію – побачити свій край вільним і щасливим. В сотнях січ обкрутився Сірко, десятки ран зарубцювались на його тілі, і вічно кривавилась і пекла одна рана – Україна» [3, с. 423].

Державність соціально визначеного для героїв становища нерозривно пов'язується з їхнім баченням образу рідної землі. Для Мазепи влада над частиною українських земель, за авторською інтерпретацією, – це лише можливість особистого збагачення; для Палія – Україна справді та «пекуча рана», яка визначає сенс життя козацького полковника. Безумовно, конфліктна загостреність протистояння цих двох характерів багато в чому має спрощену, художньо непереконаливу і віддалену від життєвих реалій наповненість, що відповідало офіційно визнаній версії історичних подій, подаваній лише в чорно-білих контрастах. Звернемо увагу на саму зорієнтованість письменника відтворювати настроєво-реалістичну фактуру складних і віддалених у часі періодів української історії через психологічне заглиблення в людські характери, які ставляться до життя цілковито по-

різному, залишаючись при цьому у внутрішньому повсякчасному невидимому діалогічному зв'язкові між собою. Такий підхід дав можливість Юрієві Мушкетикові не просто зримо подати перед читачем події минулого, але насамперед віднайти спосіб передати специфіку страшних і трагічних часів розбрату, коли українець піднімався на українця, коли виокремлювався і формувався як тип національного героя, так і тип національного зрадника, бо тільки через цю пару й можна досягнути справжню сутність національної самосвідомості. Наявна в кожному історичному творі письменника, розкрита найбільш повно у символічному вже за своєю назвою романі «На брата брат», трагедія героя-зрадника як національно означена трагедія самоусвідомлення людини буде подана вже як внутрішнє боріння особистості, відверте прозирання у причини внутрішнього жахливого розполовинення індивідуальності в романі «Прийдімо, вклонімося».

Звернення до історичного минулого свого народу, безумовно, для Юрія Мушкетика не постає як самодостатня мета, хоча, за словами самого письменника, автор завжди прагне, щоб події у творі якомога точніше і повніше відповідали б дійсності. Головним усе ж слід вважати розуміння того, як історична доба, конкретні життєві обставини визначали долі людей, виокремлювали неперебутні цінності світоглядних орієнтирів. У всій «козацькій епопеї» Юрія Мушкетика окремою цариною художнього дослідження внутрішнього світу людини, звичайно ж, стала проблема взаєморозуміння і спілкування, висвітлювана автором у контексті його історичної зацікавленості насамперед через багатогранне звернення до такого духовного феномена українського козацтва, як побратимство. За свідченням Д.Яворницького, на Січі існував справжній ритуал побратимства: «... січовий козак, котрий або сам нападав, або чекав нападу інших, потребував вірного друга й нерозлучного товариша, котрий міг вчасно прийти йому на допомогу чи відвести від нього несподівану небезпеку. Отож, потребуючи з цього погляду один одного, двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішували «побрататися» між собою з метою піклуватися, визволяти і навіть жертвувати життям один за одного, якщо буде потрібно. Для того щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священика давали таке «заповітне слово» [8, с. 182].

Список використаних джерел

1. Гуцало Є. Широкий діапазон // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 3. – С. 73 – 76.
2. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб.– К.: Спалах ЛТД, 1993. – 432 с.
3. Мушкетик Ю. Семен Палій. – Твори: В 2 т. – Т. 2. Жорстоке милосердя: Роман. Семен Палій. Історична повість. Перевидання. – К.: Дніпро, 1979. – С.222 – 519.
4. Мушкетик, Ю. Погоня. Прийдімо, вклонімося... : Романи / Ю. Мушкетик. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 440 с.
5. Мушкетик Ю. Яса. – К.: Дніпро, 1990. – 831 с.

6. Федоровська Л. На чистих берегах. – К.: Радянський письменник, 1990. – 270 с.
7. Шпиталь А. Исторична проза Ю.Мушкетика // Київська старовина. – 1999. – №3. – С.46–54.
8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 560 с.